

**ЗНАЧАЈ МОРФОЛОШКИХ АРХАИЗАМА
КАРАШЕВСКИХ ГОВОРА ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЊИХОВОГ
ПОРЕКЛА И СТАРИНЕ КАРАШЕВАКА У БАНАТУ**

Михај Н. РАДАН
Univerzitet u Temišvaru

1. Седам карашевских насеља – *Карашево* (К)¹, *Клокóтич* (Кл), *Лунак* (Л), *Јáбалч'е* (Ј), *Нéрмић* (Н), *Вóдник* (В) и *Рáвник* (Р), смештена у југоисточном брдском делу румунског Баната, у подножју планине Семеник, недалеко од града Решице, образују словенску етничку енклаву чији су житељи познати под именом *Карашевци* (или *Крашовани*). Етнолингвистичке специфичности карашевске енклаве проистичу из специфичних услова у којима је она настала и развијала се, од којих наводимо три најважнија: а) вишевековно бивствовање на самој периферији српског језичког простора, у несловенском, претежно румунском православном окружењу; б) спорадични контакти, слабог интензитета, са својим сународницима све до деведесетих година XX века; в) католичка вероисповест овог живља, уз напомену да је у даљој прошлости оно било, највероватније, православно². У таквим условима развоја, страх од етничке асимилације, колективни инстинкт очувања сопственог идентитета, узроковали су код овог живља, све до недавно, изузетни конзервативизам и самоизолацију, који су по заједницу попримили димензије етничког изолата.

Развијајући се вековима у таквим условима сасвим је природно и објашњиво што је карашевски живаљ сачувао бројне архаичне црте како у својим говорима, тако и у народним обичајима, веровањима, ношњи³. Та

¹ У заградана дајемо скраћенице коришћене у раду за ова насеља.

² О овом проблему види Radan, 2000: 32-43.

³ Види: Радан, 2004; Birta, 1993.

архаичност говора и традиција Карашевака, њихово загонетно порекло и католичка вероисповест, проузроковали су још од XIX века изузетно интересовање бројних научника – лингвиста, етнолога, фолклориста, историчара, социолога¹, које до данас не јењава. Иначе, одсуство већег броја стандардних штокавских иновација само потврђује чињеницу да су се КГ вековима налазили на периферији српског језичког простора.

2. Познато је да се о Карашевцима и карашевским говорима² много писало. Главни узрок тог изузетног интересовање лингвиста, историчара, етнолога, фолклориста и других, сасвим сигурно јесте архаичност говора и народне културе Карашевака. У раду *Говори са незамењеним јатом*, П. Ивић каже да крашовански говор јесте „остатак једног старог дијалекта метанастазичке области у северној половини Србије” и да „познаје готово све призренско-тимочке архаизме, а у исти мах има очувану синтетичку деклинацију, и то са старим облицима у плуралским падежима, свакако је најархаичнији штокавски говорни тип”³.

У овом раду анализираћемо морфолошке архаизме конзервисане у свим врстама речи у КГ.

2.1. *Архаични наставачки морфеме у деклинацији именица, придева и заменица:*

2.1.1.0. У именичкој промени у једнини нема посебних архаичних наставачких морфема, изузев, можда, И јд. им. м. и ср. рода где налазимо наставак **-ам** (**-ъм**): *с коњам* (К) /варијанта: *коњъм, коња^бм* (оКГ)/, *ножам* /*ножъм, ножа^бм*⁴, *с бра́там, с камијо́нам, (с) опа́шам* /али и: (с) *опашо́м* / (К) „репом” – (с) *ре́пам* (оКГ), *с дѣтѣтам* /с *дитѣтам*/, *с пѣлетам, (с) врѣмена́м, с ра́мена́м, с по́љам* итд. Највероватније је наставак **-ом** (<прасл. -омъ, -омъ), како сасвим исправно објашњава Е. Петровић⁵, био замењен наставаком Д мн. **-ам** (<прасл. -амъ) полазећи од Д неких колективних именица типа *дѣца* (суплетивни облик за мн. именице *дѣте*, који говорници истовремено осећају као облик ж. /на -а/ и ср. рода); наставак Д мн. **-ам** за ср. род се потом проширио и на множинске облике м. рода (*смо*

¹ Преглед литературе о Карашевцима види код Radan, 2000: 43-63.

² За синтагму *карашевски говори* користићемо у наставку скраћеницу КГ.

³ Ивић, 2001: 282.

⁴ Скоро у свим ситуацијама могућа су оба наставка, мање у К, чешће у оКГ; ово важи и за остале примере дате у раду, те варијанте, најчешће, нећемо у наставку наводити због ограниченог простора.

⁵ Petrović, 1935: 155-156.

поринули коњам), а потом и у И јд. где је такође био наставак *-ом*. Исти наставак *-ам* у И јд. им. м. и ср. рода налазимо, иначе, и у словеначком језику где се десио исти процес¹ (*се мијем сапунам*). Међутим, у неколико примера забележили смо и наставак *-ом* у И јд: (с) *опаишом*/(К) *се брани от мув*; *сам бил на свадби ч'аишом / ч'ьишом* – оКГ/, н□ (с) *пеишом* (К, Ј) (*пест*, мн. *пести* „песница”), *да те помажем маишом* (К,Ј)². Будући да Е. Петровић није у својој већ поменутој монографији забележио облике са овим наставком, највероватније јесте да се он појавио у КГ у задњих седам деценија под утицајем српско-хрватског књижевног језика.

2.1.1.2. Већи број архаизама сачуван је у множинским облицима деklinације именица:

а) У Н мн већине једносложних и двосложних им. м.р. (обично оних са непостојаним *а*) сачуван је, као у призренско-тимочким говорима³, архаични наставак *-ове* или *-еве*⁴ (алтернација *-ов-/-ев-* јесте реминисценција из општесловенског језика за разликовање између тврђих и меких основа): *гробове*, *пүтове*, *кљүнове*, *рүдове*, *күмове*, *сүдове*, *калове* (јд. *кал* „блато”), *зетове*, *усове* (плуралија тантум) „бркови” / *крстеве*, *кључеве* (и *кључеве*), *кошеве* (јд. *кош* „димњак”), *пањеве*, *бојеве* итд. Уочава се, међутим, тенденција уопштавања наставка за тврде основе, што се огледа нарочито у дублетним плуралским облицима појединих именица: *кљанцеве* / *кљанцове* (јд. *кљанац* „стена, хридина, литица”), *пањеве* / *пањове*, *мүжеве* / *мүжове*, *прашеве* / *прашове* (јд. *праш* „прах”), *кнежеве* / *кнезове* и др. Напоменућемо још да има једносложних именица које имају двојак наставка за облик Н мн. (*врагове/врајзе*, *рүгове/рүзи*), али и оних само са наставком *-и*: *миши*, *дни* „дани”, *клини*, *раци*, *краци* (јд. *крак* „батак”), *пости* и др.

Такође у Н мн. конзервисани су следећи архаични наставци⁵: *-е* (<*-вје*) – *домаиве*, *лүеве*, *С□бље*, *Јабалчање* „становник Јабалча”, *салаишање*, *гүишеве* (јд. *гост*), *капитане* (јд.: *капитан*), *мајмүње*, *јел□ње*, *ч'□вље*, *бобане* (и *бобани*; јд. *бобан* / син: *бара*), *багр□ње*, *кор□ње* (јд. *корин*), *күље*

¹ Isto.

² Именице *опаиш*, *ч'аст*, *пест*, *маст* су у КГ мушког рода, мада је присутно извесно колебање у роду.

³ Белић, 1999/9: 234-235.

⁴ Види: Petrović, 1935: 156.

⁵ Види и упореди: Белић, 1999/9: 236-237.

и др. Само у једном примеру забележен је наставак **-е** (< **-е**): *Цигáne* (јд. *Циганин*)¹.

б) У Г мн. им. м. и ж. р. још увек се чува прасаловенски наставак (**-ѳ**): *брегов, сiнов, коњ, петлѳв, тѳлац, столѳв* (јд. *стол* „столица”) (уп. стслов.облике Г: *сыновѳ, конѳъ...*) /м.р./; *жен, слив* (јд. *слива* „шљива”), *стран, крѳв, душ, ѳвац*, (женѳ, сливѳ, доушѳ ...) /ж.р./: *от коњ да се не бојиш, да стáneш iзме≡ у брѳгов, повѳди клини из столѳв, не мѳжем си више от жен, iдем кот крѳв, iмам шѳст душ мѳре, от стран* њега.

Архаични су и други наставци Г мн. Наставак **-и** им. м. и ср. р. у Г мн. Емил Петровић објашњава било проширивањем облика за Л мн. (**-ѳхѳ, -ихѳ, -ахѳ**, уз напомену да је крајње **х** у КГ, у већини случајева, нестало или је замењено другим сугласницима²), било утицајем заменичке промене³: *се бојим от курѳаци, сам бил кот коњи, ис³ (у) ти сѳли, порет /проти/ врати, изнад гѳнци дѳжим сол* итд. Множински облици Л типа: *на дрикоѳ, по ч'абрѳв, по брѳгов /бригов/, на слив, на местѳв⁴*, Петровић објашњава једнакошћу Г са Л⁵. Ево и неколико примера са наставком **-и** у Л мн.: *пѳсмиѳ не ѳди по дѳви /и: по дѳв/, него по лу≡ i; кипи вѳда у гѳнци; ме боли у рѳмени; дѳжи нож у зуби, по пѳѳи је пал мраз⁶* и др.

в) Наставак **-а** у Г мн. им. ж.р. такође је архаичан и идентичан је са наставком Л мн. истих именица (од старослов. **-ахѳ**, који је, након губљења финалног **х** > **-а**). Ево неколико примера са овим наставком у Г и Л: *от овѳ дѳска ништа не мѳжеш да направѳиш / сам нашал испод дѳска* (К, Ј) (... *испод дѳска* – Р, ... *испод дѳска* – оКГ) / *гѳзи по дѳска* (К, Ј) (*гѳзи по дѳска* – Р, *гѳзи по дѳска* – оКГ), *ми се мѳта окол нѳга / ми стоју у нѳга, из њѳјни*(К, Ј) (*њѳгѳви* – оКГ) *рука сам примнѳл / по рѳка га удриѳл, на рѳка га донесал* и др.

г) Наставак **-ам** (К) /**-ѳм** (оКГ)/ Д мн. им. сва три рода јесте, такође, архаичан (< старосл. **-амѳ, -ами**)⁶: *коњам, стѳговам /стѳгова^ѳм, стѳговѳм/* (јд. *стѳг*, син. *бѳрѳак*), *цѳквѳм, дѳфкѳм, дѳцѳм, телѳцѳм, сѳцѳм*,

¹ Petrović, 1935: 160.

² Petrović, 1935: 161; Radan 2000: 147-150.

³ Petrović, 1935: 161; Симић, 2002: 84, 360.

⁴ Види Симић, 2002: 182, 362.

⁵ Исти, *исто*; Симић, 2002: 15, 24, 103, 119, 136, 161, 164, 170, 175.

⁶ Petrović, 1935: 163; в. и Симић, 2002: 84, 110, 181, 327-329.

желéзам (не мóжеш лу≐ам угодíти нíкад, давам свињám б□ч'еницу, дајте децám ор□си).

д) Архаичан је и наставак Д и И им. ж.р. **-ам** и **-ами** (<прасл. -амъ, -ами): дев^фкám /д□в^фкам/ смо да́ли нóв^фци, м□≈ емо бúrме свињám, бíли смо с женáми на бáлу, се свá≐ амо свек□вами, сам сит свáдбами, се бíју сáбљами¹ итд.

ђ) Сачувани су и следећи архаични наставци И мн. им.:

– **-и** (им. м.и ср. р.): принóсимо с□но с кóњи², óпил се с пaјтáши, дам те с нóвци и с бoгáтствaм твој□м, тéглимо с волóви, п'на кóла дхрвú (али и: дхрв) /Н јд.: дрéво/, слéзли су с јáганци на р□ку, с кóли су носíли вар (вар „креч“) и др. (уп. старосл. кон̄и, пол̄и);

– **-имами** (м.р.) /редуплицирани наставак/: смо говорíли с лу≐имамú, лам да га закóљем зубíмами, сам ч'ул мојéми ушíмами и др. Е. Петровичу сматра да је овај наставак је настао под утицајем старог двојинског наставка именица око и оухо (Д-И: очима, оушима), полазећи од забележеног облика у КГ под очíма³ одакле се развио облик Д-И мн. **г р у д и м а > *г р у д и м а м* (у Д), односно грудíмами, ушíмами, очíмами (И)⁴. Иначе, наставак **-имам**, **-иман** и сл. посведочени су у појединим штокавским говорима (дубровачком, ливањско-дувањском), а чешће и у старим споменицима, због чега га А. Белић сматра доста старим⁵.

е) У А мн. им. м. р. очуван је стари словенски наставак **-и** (<прасл. *-ы), с напоменом да се наставак тврдих основа (-ǫ-) -ы проширио и на меке основе (-јǫ-: -а, -ѡ >-е у већини штокавских говора), тако да данас имамо Н мн. = А мн.: кóњи, г□нци, ор□си, јунáци, тéлци, в□нци, стáрци, свóнци (јд.: свóнац „звоно“). Једнакост Н и А имамо и код именица на **-ове** или **-еве**, односно на **-е** (<**-ѡје**) у Н мн. (А мн.: сúнове, котлóве, в□трове, зајмóве, прч'éве /јд. п□ч' „јарац, срндач“/, крајéве, пањéве, ножéве /јел□ње, ремéње, Стојање /јд. Стојán (презиме)/, лу≐е), а карашевско **-е** у овим наставцима, како исправно примећује Е. Петровић⁶, није исте

¹ Види и: Симић, 2002: 84, 182.

² Симић, 2002: 181

³ Petrović, 1935: 120, 165.

⁴ Petrović, 1935: 165; в. и Симић, 2002: 182.

⁵ Белић, II, 1: 71; Н. Рамић, *Ливањско-дувањски говорни тип*, Српски дијалектолошки зборник, САНУ, XLVI, Београд, 1999, стр. 360-361.

⁶ Petrović, 1935: 160.

природе као *-e* у А мн. у осталим штокавским говорима (*-e* < *-a*, *-ѡ*: *вѣнѣца, конѡ* > *венце, коње*).

ж) У вези са плуралским облицима, констатујемо да у КГ им. сва три рода имају у Д-И-Л архаичне наставке: *-и*, *-ам* /*-ѡм*/, *-ами*, *-а* и, само за м.р., *-имами*, у Н мн. *-ове* / *-еве* и *-е* /*-ѣје*/ (м.р.), у Г мн. *-ѡ* (м. и ж. р.), *-и* (м. и ср. р.), *-а* (ж.р.), а у А *-и* и *-е* (м. р.).

2.1.2. И у парадигми *промене придева* сачувано је неколико архаичних наставака како у једнини, тако и у множини.

2.1.2.1. Придевска промена у једнини одликује се следећим архаизмима:

а) Од одређених придева м. и ср. рода са меком основом (-јѡ-) сачуван је у Л јд. стари наставак *-им* (<старосл. *-имѡ*: *ништѣнѡмѡ*), па се на тај начин облик Л јд. изједначио са обликом И јд.¹, као што је био случај и у старословенском: *у нѡвим дѡму смо слѡвили / с нѡвим дѡмам се фѡлим, у великим сѣлу / с великим сѣлам, на тѡнким дрѡву / под тѡнким дрѡвам* итд.

б) Истовремено, чува се и наставак *-ем* тврдих основа (-ѡ-) придева м. и ср. рода одређеног вида у Л (<старосл. *-ѡмѡ* /*-ѣмѡ*²: *новѣѡмѡ*): *у јакѡм дѡму све јест, он је на добрѡм мѡсту, по лепѡм ѡлиму гѡзим, не пѡди се по злѡм врѡмену, на белѡм плѡтну, у ч'ѡнѡм костѡму* (*костѡм* „костим” <рум. *costım*) и др. Треба напоменути да је овај наставак скоро увек акцензован (уз ретке изузетке, као у примерима: *на стрѡжњем мѡсту, у прѡдњем рѡду*), али, у ретким ситуацијама када није под акцентом, тј. када се акценат са јата (ѡ), где му је најчешће место, премешта на претходни слог, дешава се понекад да наставак *-ѡм* буде замењен са *-им* (уп.: *у јакѡм дѡму / у јѡким дѡму, на стрѡжњем мѡсту / у стрѡжњѡм столу*). У ствари, до ове појаве долази због тога што је рефлекс *неакцентованог јата* у КГ, по правилу, *ѡ* (*ѣ* > *и*, а *ѡ* > *ѣ*)³. Занимљиво је што Петровић у својој монографији не помиње постојање овог наставака, највероватније због тога што, будући да је мање фреквентан, није у прикупљеној грађи наишао на такве примере. Исто као у неким пресељеничким говорима (на пример у говору Галипољских Срба⁴), ни у КГ нема индикација употребе наставака неодређене промене (Д-Л: *-у*).

¹ Petrović, 1935: 168.

² Белић, II, 1: 146.

³ Petrović, 1935: 64-79; Radan, 2000: 71-80.

⁴ Ивић, 1994: 212.

в) у архаизме спадају и:

– облици Д јд. типа: *овóму стáрому ч'ловѣку, дајте лепóму господáру нíво, твојéму вѣрному мýжу*, који КГ везују за косовско-ресавски дијалекат, из којег се ова карактеристика шири данас на призренско-тимочке говоре¹.

– чешћа употреба наставка **-ога** него **-ог** за м. и ср. р. јд. у Г и А: *од високóга дрѣва / од високóг* (вар.: *висóког^к*) *дрѣва*².

2.1.2.2. У множинској парадигми придева конзервисана је разлика између Д, И и Л.

а) Сходно стању у старословенском, имамо један наставак за Л-Г: **-и** (<* **-их** <старосл. -ихъ: новѣихъ, син^т-ихъ): *од љѣви луѣи да бижѣи, од лепѣи дрѣвак сам дóбил босѣлак, у добрѣи рѣка је, по зеленѣи пољи* и други³.

б) поред чешћег дативног наставка **-им** (*дај сѣно стѣлним крáвам*), под утицајем заменичке промене (тврда варијанта), употребљава се и наставак **-ем** (уп.: *тем луѣи ам* /< старосл. тѣмъ/): *носим добрѣм /вар.(ређе): дóбрим/ луѣи ам, се ч'удим овѣм лепѣм сѣлам, лепѣм женáм не вѣруј свáку реч'* и др.

в) у И чува се архаични наставак **-ими**⁴ (<старосл. -ими: новѣими): *с новѣими цóлами* (цóла „хаљина“ <рум. дијал. *țoală*), *д'гими прстѣми, блѣшѣми марáми, с правѣми кóли, сеч'емо óстрими брѣтѣми*, али је коришћен и наставак **-еми**: *добрѣми сикѣрами, с глувѣми луѣимами, танкѣми жѣч'ками* и др.

г) У КГ компарација придева јесте аналитичка. Међутим, реликти синтетичких степена поређења очуваних до данас представљају индицију да је данашњи аналитизам у поређењу придева резултат иновација балканистичког типа познијег датума које нису мимоишле ни ове говоре. Забележили смо следеће облике синтетичке компарације који спадају у архаизме:

¹ Н. Богдановић, *Језичке појаве на додиру призренско-тимочког и косовско-ресавског дијалекта*, у „О српским народним говорима“, Деспотовац, 1997, стр. 80; в. и: Белић, 1999/9: 289.

² Види Ивић, 1994: 14.

³ Petrović, 1935: 169.

⁴ Исти, исто.

– компаратив: *мла*≡*ји* *брат*, *стар*□*ја* *сестра*, *боље* *јагње*, *гори* *ч'ловик*, *лоша* *година*, *лошо* *здравље*, (*од*) *више* *леп*¹ (поред: *по млад*, *по стара*, *по добро*, *по зал* /*по гори*/ итд.) /суфикс -□*ј* < старосл. суфикса за компаратив -ѣи: старѣн, добрѣи/;

– суперлатив: *најстар*□*ји*, *најмла*≡*ји*, *најбољи*, *најгори*, *најлош*; *одвише*, као и многи други суперлативи грађени префиксним сложеницама помоћу *пре-*/који у КГ, када није под акцентом, даје *-при*/ (<старосл. прѣ- : прѣвелнкъ)²: *привелик*, *прил*□*п*, *придобар*, *присладак*.

2.1.3. У заменичкој промени КГ конзервисали су следеће архаизме:

2.1.3.1. Личне заменице

а) Енклитички, неакцентовани облици 1. и 2. лица А мн. *ни*, *ви*, којих, иначе, налазимо и у источним српским говорима (<старосл. ны, вы)³: *ла да ни* *викају на славиње* /вар.: *славење*/ „зваће нас на славу”; *ви* *траже свуди*; *молим ви*, *до*≡*те* *на ру ч'ак*;

б) Акцентовани (дужи) облици 1. и 2. лица Д мн. *нам*, *вам* (<старосл. намъ, вамъ), док су енклитички облици *ним*, *вим* (<старосл. ны, вы) преузели од првих финално *м*⁴: *нам* *в*□*рују*, *не* *вам!*; *и* *вам* *је реч'ено да до*≡*те*; *ја* *вим* *пов*□*дам истину*, *тешко* *нам* *акуз* *ни* *увате*; *они* *су* *ним* *приповедали за тебе* и др.

в) Облик Л јд. 3. лица м.р. *њим*⁵ (уп. старосл. њемъ) /исти и у И јд. (старосл. имъ/, преузет је, највероватније, из придевске промене, а јавља се и у парадигми присвојних заменица⁶: *у*□*њим* *је све било труло*, *кошуља је сид*□*ла* *на*□*њим* *какон на колу*, *по*□*њим* *су биле само сињи печ'ати*.

г) Застарели су и облици 3. л. И мн. *њими*⁷ (старосл. ими) и Л мн. *њи* (<*њих< старосл. ихъ): *били смо на мору* *саи*□*њими*; *саи*□*њими* /вар.: *с*□*њими*/ *не да се сиграи*; *какон кат су турили врајзе* *у*□*њи* „као да су ђаволи ушли у њих”; *прољали су воду* *на*□*њи*.

¹ Petrović, 1935: 170; види и: Белић, 1999/9: 298-299.

² Николић, 1995: 163.

³ Види Petrović, 1935: 171-173; Белић II, 1: 105.

⁴ Petrović, 1935: 173.

⁵ Белић II, 1: 106-107;

⁶ Petrović, 1935: 174, 168, 177.

⁷ Белић II, 1: 106-107.

2.1.3.2. Присвојне придевске заменице: наставак Л мн. **-и**, након испадања крајњев *x* (<старосл. -ихъ: моихъ): *по моју ливада не сме нитко да проди, у твоју оч'и се види велика мжња, у наши сели не теј обич'ај*.

2.1.3.3. Показне придевске заменице¹ (*овѣј* „овај”, *теј* „тај”, *онѣј*² „онај”):

а) Наставци И јд. **-м**³ (<старосл. -ѣмъ: тѣмъ): *с тм ч'ловкам не можеш да се разумеш, треба да идеш овм путем* и И мн. **-ми** (<старосл. -ѣми: тѣми): *били смо с тми луѣмама, с онми крастама по лицу не може да излзне у свет*;

б) наставак Д мн. **-м** (<старосл. -ѣмъ: тѣм): *тм женам не можеш никад^м да угодиш, кажте овм луѣам де је пијаца*;

в) наставак **-м** у И упитне заменице *кој* „ко” (<старосл. кѣто /Н/, -ѣмъ: цѣмъ) /И/ и опште заменице *вас* /К, Ј/ (*вс* /Р/, *вс* /оКГ/), *сва, сво; сви, све, сва* (<старосл. вѣсь, вѣсь, вѣсе) : *с км да идем на филм? давам ти свем сѣам; молим се свм свеѣам и светиѣам*;

г) конзервисани су облици опште заменице „сав” за м.р. (види т. 2.1.3.3. г: *вас*) и показне заменице „овај” у прилогу за време *сејдан* (К, Ј), *сејден, сијдена* (Р), *сидн(а)* (оКГ) (<старосл. съ, си, се): *смо били сејдан на суду* (К,Ј); *сад^м ме вдел, сијдена* (Р); *сидна су стигли* (оКГ).

2.1.4. Конзервисани су остаци старе двојине после основних бројева, као и у већини српских штокавских говора (за бројеве два, три и четири), уз напомену да су се облици дуала проширили на све основне бројеве, као у југоисточним српским (и бугарским) говорима⁴: *два стóла* „две столице”, *двѣ сóфре* „два стола”, *три óвна, ч'етири дóма, пет прáсета, дѣвет вóла, петна́јст долáра...* итд. Пошто у КГ немамо наставак *-а* у Г мн. (в. горе 2.1.1.2.), Е. Петровић је исправно закључио да су ови облици остаци старе двојине⁵.

3. И код глагола сачувани су поједини реликти из прасловенске језичке баштине:

¹ Види и Petrović, 1935: 176-177.

² Види Белић, 1999/9: 75; Petrović, 1935: 81.

³ Исти наставак имамо и код основног броја *јѣдан* у И и Л јд: *јенм* (види: Petrović, 1935:181).

⁴ Белић, 1999/9: 239-241.

⁵ Petrović, 1935: 183.

3.1. Облик перфективног презента у значењу футура: *не буде*¹.

3.2. Одрични облици помоћног глагола *јесам* продужују стари словенски облик², који се више не чува у штокавским екавским говорима, осим у говорима призренско-тимочког и косовско-ресавског дијалекта³: *н□сам* /К, Р/(*н□сем* /Р – ретко/, *н□са^бм*, *н□сьм* – оКГ), *н□си*, *н□* (ређе: *н□је*) /јд./; *н□смо*, *н□сте*, *н□су* /мн./ (<*не-есмъ >нѣсмъ).

3.3. Поједини глаголи имају у 2. лицу мн. императива -е- (<-ѣ-)⁴, слично као у југоисточним српским говорима⁵, не *-и-* као у књижевном језику и већини штокавских говора: *до□те*, *каж□те*, *ман□те* (*се*), *одговор□те*, *појав□те* (*се*) „покажите (*се*)”, *нос□те*, *зут□јте* „ћутите”, *сп□те*, *мол□те* итд.

3.4. Облици императива 2. лица јд. и мн. глагола „јести” - *је^з*, *ј□те* и *је^зте*, и „видети”⁶ – *ви^з*, *ви^зте* (в. старосрпски /до 17. века/ *јећ*, *вић*; <старосл. □сти, □мъ; имп. □ждъ / видѣти, виждж, имп. вижд).

3.5. Нјвероватније јесте архаизам и облик помоћног глагола за 1. лице мн. потенцијала: *б^имо*⁷ (<старослов. бимъ), који се још чува у призренско-тимочком и косовско-ресавском дијалекту⁸. Међутим, треба истаћи да се овај облик још може чути само у говору старијих Карашевака, место њега се данас користи облик *б^исмо*, који је у КГ ушао задњих деценија посредством српског књижевног језика, премда се и он доста ретко чује, због тога што је тенденција уопштавања облика *би* за сва лица у јд. и мн.у овим говорима веома снажна (вероватно под утицајем српског/хрватског), те је скоро потиснула све остале облике овога глагола.

3.6. Глагол *лам* „хтетей” (*лам*, *лаш*, *ла*, *л^амо*, *л^ате*, *л^ају*), који јесте и помоћни глагол за грађење футура (у том случају различит је само облик 3. лица мн.: *ла*), највероватније јесте реликт из општесловенског језика. Исти глагол постоји још само у свиничком говору⁹, а облик *ла* забележио је

¹ Petrovici, 1935: 191; Белић II, 2: 133-134.

² Petrovici, 1935:75, 196; Radan,, 2000: 77.

³ Белић, 1999/9: 352; Ивић, 2001: 135.

⁴ Види Petrovici, 1935: 207-208; Radan, 2000: 118-119.

⁵ Белић, 1999/9: 353-355.

⁶ Види Petrovici, 1935: 208; Radan, 2000: 118; Белић, 1999/9: 352.

⁷ Petrovici, 1935: 215; Белић II, 2: 168.

⁸ Ивић, 2001: 153, 138.

⁹ Томић, 1984: 95-96.

једино В. Ст. Караџић у свом речнику¹ у синтагми *ко што ла* „ко што воли”. Е. Петровић доводи овај облик у везу са кореном словенских глагола волити „хтети, желети”, велѣти „наредити, заповедати”, до-вѣлѣти „бити довољно” (<општесловенског *вѣламь<индоевропског корена *□el-)². П. Ивић сматра да карашевски глагол *лам* треба повезати за облик *лаха*³, М. Томић везује га за глагол *лајати* (<*лахати), који је у прошлости имао два значења: „1. лајати; 2. желети”⁴, а неки истраживачи покушавају свим силама доказати, али веома јаловим и неуверљивим, форсираним аргументима, да исти облик са истим значењем постоји у неким бугарским говорима, истичући то потом као крунски доказ о бугарском пореклу свиничког и карашевских говора („Модалният глагол *лам* като представител на българския глагол,... е едно от най-сериозните доказателства за българската езикова същност на карашовенския и свиничанския банатски говор.”)⁵. Тако, карашевски и свинички облик *лам* повезују са обликом *вѣл’а*, *вѣл’ае* (*Вѣл’а да има дѣма подпрѣн’а; Вѣл’ае да идѣши ѣутрѣ ѣпол’е...*) забележеног у „бугарском” говору из Новог Села⁶, односно *вала’*, забележеног у говору Полога (*вала’ да поста еден ден најмало*), сви са значењем „треба”. Осим тога, за разлику од КГ и свиничког, употреба ових облика, чини нам се, веома је ретка, а није ни устаљена функција помоћног глагола за грађење футура у наведеним говорима⁷. Међутим, аутори студије или не знају, или не желе знати, да у

¹ В. Стефановић, Караџић, *Српски рјечник*, Беч, 1852, стр. 319.

² Petrović, 1935: 191.

³ П. Ивић, *Emil Petrović. Graiul carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională...* București, 1935 (рецензија), *Јужнословенски филолог*, XVIII, Београд, 1949-1950, стр. 319.

⁴ Томић 1984: 96.

⁵ Т. Балкански, Д. Андрей, *Модалният глагол лам в говорите на јужнобанатските българи*, Български език, Год. XLV, кн. 1-2, 1995, Софија.

⁶ По нашем мишљењу, овај говор припада српском (источном) дијасистему, у шта смо се и сами уверили приликом краће анкете спроведене у том насељу [в. Radan, 2000: 10], а и многи други научници [в.: G. Weigand, *Dialectele românești ale Valahiei Mici, ale Serbiei și ale Bulgariei // Românii din Timoc*, Culegere de izvoare îngrijită de С. Constantinși А. Golopenta, București, 1943, стр. 84-87; Белић 1999/9: 69-61; А. Собољев, *О неким јужнословенским говорним оазама у Источној Србији, Западној Бугарској и Румунији (Вратарница, Ново Село, Свиница)*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXVIII/2/1995, стр. 183-207], осим бугарских [в. литературу код А. Собољева], мишљења су да он припада српским источним говорима.

⁷ Из података којима располажемо, као и из наведеног чланка, то не произилази.

српском језику постоји глагол **ваљати**, који има и значења „представљати потребу, бити потребан; /безл./ требати, наметати се као потреба”¹, облик са којим, убеђени смо, треба повезати (семантички и као форму) наведене облике са бугарске територије.

3.7. Архаични су још неки глаголи и њихови облици, као што су: **кóвем** „кујем”, **облѣч’ем** „обучем” (<старосл. облѣшти, облѣкж), **озірам се** „обазирати се” (<старосл. озирати сѧ, -аѣж, -ѣшн), **отóдим** „одлазити, одлазим” (<старосл. отѣходити, -хождж), **повѣдам** „причати, казивати” (<старосл. повѣдати, -аѣж), **потáјим** „сакрити, затајити” (<старосл. потаити, потаѣж), **поткóвем** „поткујем”, **прóсим** „искати, зраћити; просити” (<старосл. просити, прошѣ, просиши), **рóвем** „плакати на сав глас; мукање, рикање (крупне стоке, јелена)”, **јем** /*јеш, је, јемо, јете, једу*/ „једем” (уп. старослов. ѡсти ѡмь), **ткѣм** „ткати, ткѧм /ређе: ткѣм, чѣм/”² и други.

3.8. Извесне старине чувају су, делимично, у акцентуацији глагола, то јест у очуваном старом месту акцента, премда се у КГ испољава све јача тенденција преношења акцента са финалног отвореног слога и са финалног затвореног кратког или дугог слога типа: *поне́сем, га кѡстѣ, навѡ нем, откѡнем, се смејѣ, се радѣје* /али и: *се радѣје!*, *вришитѣм* и др.³.

4. Сачуване архаичне облике налазимо и у категорији непромењљивих речи. Ево неколико таквих облика:

4.1. Прилози: **пáч’е** „више, већма” (<старосл. паче), **пак** „опет” (<старосл. пакы), **íнуди** „другде, на другом месту” (<старосл. инждоу), **злѣ** „зло, лоше, рђаво” (<старосл. зѣлѣ), **дóбри**⁴ „добро” (<старосл. доврѣ), **уч’ѣра** „јуче” (<старосл. вѣчера), **испѡва** „од почетка” (<старосл. испрѣва), **отóли** „отада” (<старосл. отѣ толи), **јѣште** „док” (<старосл. ѣште) и др.

4.2. Везници: речца **бо у јѣрбо** „јер” (данас ретко) (<старосл. бо).

¹ Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. II, САНУ•Институт за српскохрватски језик, Београд, 1962, стр. 377.

² Исти или слични глаголски облици конзервисани су и у призренско-тимочким говорима – в. Белић, 1999/9: 322.

³ О овоме детаљније види код: Petrović, 1935: 197-207

⁴ У овом облику је неакцентовано ѣ > и, као и у облицима *гóри* „горе” *дóли* „доле” [в. Petrović, 1935: 74, 183; Radan, 2000: 74-78].

4.3. Предлози: *óзли* „са, са стране, према” (уп. рус. *возле*, рускословенски *озл ° е*¹), *прóти* (и *пóред^м*) „поред” (уп. буг. *спроти*, словенач. и словачко *проти*) и др.

4.4. Остаци старих речца сачувани у КГ: *-к (-ак)*, *-ја* → *óндак*, *óтлак*, *овúдик*, *овдејáјак*, *тујáјак* и др.; *-ка* → *не≈ áска*; *-р* → *нáвеч’ер*, *узáвч’ер*; *-м* → *вé≈ем*² и др.

5. Анализирани морфолошки архаизми пружају веродостојне индиције о времену (периоду) досељавања Карашевака у Банат и о њиховој старој постојбини (њиховом пореклу).

5.1. Од чињеница које пружају индиције о времену сеобе Карашевака у Банат издвајамо следеће:

5.1.1. Наставак *-ам* (К) /*-ьм* (оКГ) Д мн. им. ср. р. присутан је у српским и хрватским (и чешким) изворима све до XIV-XVI века, а за им. м. и ср. р. и у старом пољском³.

5.1.2. Наставак Н мн. именица *-ови/-еви* преовлађује на српско-хрватском језичком простору негде почев од XVI века⁴.

5.1.3. Наставак *-ом* у И. јд. им. ж.р. јесте иновација која се јавља на штојавском терену при крају XIII века, што би значило да су преци Карашевака напустили стару домовину након овог датума⁵.

5.1.4. Будући да КГ немају наставак *-ā* за Г мн. именица, а та се иновација на српско-хрватском језичком ареалу јавља негде крајем XIV или почетком XV века⁶, значи да су Карашевци дошли у Банат до XV века или најкасније до средине овог века.

5.1.5. Анализирајући морфолошке архаизме, а узимајући у обзир и фонетско-фонолошке⁷, намеће се закључак да су преци Карашевака у Банат дошли најкасније у XV веку.

5.2. Ради установљавања старе постојбине Карашевака, односно њиховог порекла, индиције треба тражити осим у морфологији, и у фонологији и лексици КГ.

¹ Petrovici, 1935: 186.

² Види и уп. код: Белић, 1999/9: 314-315.

³ Petrovici, 1935: 156.

⁴ Исти, *исто*.

⁵ Petrovici, 1935: 162.

⁶ Petrovici, 1935:163; Симић, 2002: 20.

⁷ О томе види: Petrovici, 1935: 30-125; Radan, 2000.

5.2.1. Од морфолошких архаизама најбитнији за одрђивање првобитне постојбине Карашевака издвајамо следеће:

а) акцентовање им. м.р. на **-ове/-еве** у Н мн. поклапа се са акцентуацијом истих у призренско-тимочким говорима;

б) облички синкретизам по двојинском обрасцу: Н = А, Г = Л и (делимично) Д = И ;

в) наставак **-а** у Г и Л мн (*испод дásка / гáзи по дásка*;

г) тенденција у заменичко-придевској промени уопштавања наставка старе тврде промене **-□м** (<старосл. -ѣмъ) у И јд. м. и ср.р.(*с т□м бел□м плáтнам*) и у Д – И мн. (*ов□м леп□м женáм, с ов□ми леп□ми марáмами*);

д) остаци синтетичког компаратива са суфиксом **-□ј** (<старосл. -ѣи) - *мла=□ји, стар□ја* (као и аналитичко образовање са **-но**: *по млад, по старá*... итд.), јесте изогласа заједничка са призренско-тимочким и косовско-ресавским говорима;

ђ) множинске енклитике личних заменица **ним, вим** у Д мн (у косовско-ресавским и југоисточним српским говорима имамо: *ни, ви*);

е) проширивање облика дуала за све основне бројеве (*дéсет коња*);

ж) губљење инфинитива и грађење презента конструкцијом **да + презент**;

з) облици појединих глагола у императиву 2. лица мн. са **-е-** (*рад□те*);

ј) екавски рефлекс **ѣ > е** у одричним облицима глагола *јесам* и др.

Највећи део морфолошких архаизама КГ упућује на простор који заузимају косовско-ресавски (в. 5.2.1. б, в, г, д, ђ, ж, ј)¹ и призренско-тимочки дијалекти (5.2.1. а, д, ђ, е, ж, з, ј)².

5.2.2. Што се тиче фонолошких архаизама и, уопште, осталих фонолошких особина КГ, досадашња истраживања³ такође указују на блискост и велике сличности са косовско-ресавским и призренско-тимочким језичким ареалом.

¹ Petrovici, 1935: 145-217; Radan, 2000: 211, 213-214; Ивић, 2001:134-145; Peco, 1991: 59-75.

² Petrovici, 1935: 145-217; Radan, 2000: 211, 214-215; Белић, 1999/9: 234-235, 276-280, 317, 352-355; Ивић, 2001: 146-174; Peco, 1991: 42-58.

³ О овој проблематици види: Petrovici, 1935: 25-126; Radan, 2000: 64-203.

5.2.3. Премда лексика КГ није била предмет специјалних истраживања, из малобројних објављених лексичких студија¹, као и из грађе коришћене у монографијама и многобројним лингвистичким², фолклористичким³, етнолошким и етнографским⁴ студијама посвећеним КГ, слободно можемо закључити да лексика КГ обилује архаизмима (ради илустрације, в. горе тачку 4).

5.2.4. Анализа морфолошких архаизама извршена у овом раду доноси нове чињенице које потврђује закључке формулисане у нашој фонолошкој монографији, који се у многоме слажу са Петровичевим закључцима формулисаних у његовој чувеној монографији⁵.

Морфолошки архаизми, у корелацији са осталим архаизмима на свим нивоима структуре КГ (пре свега фонолошком, морфолошком и лексичком), као и са иновацијама развијеним у овим говорима⁶, пружају солидне аргументе који нам омогућавају да установимо порекло Карашевака и период њиховог доласка у Банат. Значајан број морфолошких, фонетских и лексичких арахаизама упућује нас да закључимо да су Карашевци потомци првих јужних Словена који су се настанили у долини Караша негде у VI-VII веку, те да су се данашњи КГ развили из тог јужнословенског говора западног (српског) типа из југозападног Баната⁷. Међутим, приличан број особина ових говора, међу

¹ Види, на пример: М. Н. Радан, *Нови прилози утицају румунског језика у лексци карашевских говора*, *Relații culturale, literare și lingvistice româno-iugoslave – Actele Simpozionului VI* (București, 21-25 octombrie 1982), București, 1984, стр. 342-353; Исти, *Lexicul carașovean în ALR*, *Probleme de filologie slavă*, IV, Tipografia Universității de Vest din Timișoara, Timișoara, 1997, стр. 115-132; Исти, *Карашевска митолошка и демонолошка лексика*, *Књижевни живот*, XLVI, 4 (128), Темишвар, 2002, стр. 10-12; Исти, *Из свадбене лексике Карашевака*, *Исследования по славянской диалектологии*, 12, Москва, 2006, стр. 64-75 (деталније о објављеним лексичким студијама види наведену литературу у Radan, 2000: 54-55; Радан, 2004: 293-300).

² Види Radan, 2000: 43-63.

³ Birta, 1993; Радан, 2004: 229-285; Radan, 2000: 43-63.

⁴ Радан, 2004: 99-161; Radan, 2000: 43-63.

⁵ Радан, 2004: 211-223; Petrovici, 1935: 221-224.

⁶ Radan, 2000: 219; Ж. Милин, М.Н. Радан, *О заједничком пореклу архаичних српских говора са подручја румунског Баната („банатско-црногорски”, карашевски и свинички говори)*, *Romanoslavica*, XXXVIII, Editura Universității din București, 2003, стр.41-68.

⁷ И. Поповић, *Историја српскохрватског језика*, Матица српска, Нови Сад, 1955, стр. 25,45-46; Ј. Ердџановић, *Трагови најстаријег словенског слоја у Банату*, *Niederluf Sbornik*, Praha, 1925, стр. 294; Radan, 2000: 216-218.

којима и неки архаизми, а нарочито иновације, указују на то да су КГ претрпели утицај говора придошлих Срба досељеника, који, према разним лингвистичким (и другим, нпр. историјским) индицијама (неке од њих изнете у овом раду), стижу у долину Караша најкасније у XV веку¹. Што се тиче области из које су емигрирали ти досељеници, највероватније је то територија која се налазила на источној периферији косовско-ресавског дијалекта и која се граничи са територијом призренско-тимочког дијалекта или територијом бугарског видинско-ломског 7говора. Према томе, КГ су остатак ишчезле дијалекатске формације која је обухватала просторе и северно (Банат) и јужно од Дунава (данашња североисточна, можда и централна Србија)² са бројним наносима претежно косовско-ресавског али и призренско-тимочког типа. У уобличавању данашње физиономије КГ значајан удео имао је румунски језик, који је вековима утицао на њих. Треба још додати да етнолошки и фолклористички чиниоци иду у прилог и у потпуности потврђују закључке лингвиста по питању порекла КГ и старине Карашевака на банатским просторима³.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић, П, 1: А. Белић, *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 1: *Речи са деklinацијом*, Друго издање, Научна књига, Београд, 1965
- Белић, П, 2: А. Белић, *Историја српскохрватског језика*, књ. II, св. 2: *Речи са коњугацијом*, Друго издање, Научна књига, Београд, 1965
- Белић, 1999/9: А. Белић, *Изабрана дела Александра Белића*, [приређивач Драгољуб Петровић] [1. издање], Завод за уџбенике и наставна средства, Београд; том 9: *Дијалекти источне и јужне Србије*
- Ивић, 1994: П. Ивић, *Целокупна дела*, I, *О говору Галипољских Срба*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци • Нови Сад
- Ивић, 2001: П. Ивић, *Целокупна дела*, II, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски

¹ Radan, 2000: 219-

² М. Радан, *Значај Ивићевог доприноса расветљавању проблема еволуције јата на српско-хрватском језичком простору за српску (и хрватску) дијалектологију*, Живот и дело академика Павла Ивића, Суботица – Нови Сад – Београд, 2004, стр. 581-593; Ивић, 2001: 282; П. Ивић, *Изабрани огледи*, I, *О словенским језицима и дијалектима*, Просвета, Ниш [1991], стр. 258.

³ Радан, 2004; Ј. Ердељановић, *нав. дело*, стр. 275-308; Birta, 1993, и др.

Romanoslavica XLIII

- Карловци • Нови Сад
Николић, 1995: С. Николић, *Старословенски језик, I, Правопис, гласови, облици*, VIII издање, Требник, Београд
Радан, 2004: М.Н. Радан, *У походе тајновитом Караџу. Етнолошке и фолклористичке студије*, Савез Срба у Румунији, Mirton, Темишвар
Симић, 2002: Р. Симић, *Морфолошки процеси у српскохрватском језику. Њихови узроци и последице*, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика Београд, Студије српске и словенске, Монографије, Серија IV, Број 4, Београд
Томић, 1984: М. Томић, *Говор Свиничана*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXX, САНУ•Институт за српскохрватски језик, Београд
- Birta, 1993: I. Birta, *Karaševci (Narodne umotvorine sa etnološkim osvrtom)*, Bukurešt
Peco, 1991: A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Peto izdanje, Naučna knjiga, Beograd
Petrovici, 1935: E. Petrovici, *Graiul carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*, București
Radan, 2000: M.N. Radan, *Graiurile carașovene azi. Fonetica și fonologia*, Timișoara, Uniunea Sârbilor din România Anthropos

СКРАЋЕНИЦЕ:

- А – акузатив
буг. – бугарски
вар. – варијанта
Г – генитив
Д – датив
Дијал. – дијалекатски
И – инструментал
им. – именица
јд. – једнина
Л – локатив
м. – мушки род
мн. – множина
оКГ – остали карашевски говори
прасл. – прасловенски
син. – синоним
старосл. – старословенски
прасл. – прасловенски
р. – род
рум. – румунски
рус. – руски
ср. – средњи род
уп. – упореди

ж. – женски род

Значение морфологических архаизмов для утверждения происхождения и старины карашевских говоров в румынском Банате

В специальной литературе включают карашевские говоры среди самых архаических сербских говоров. Находясь в течение веков на крайней периферии сербского языкового ареала, в окружении румынского населения, совсем естественно и ожидаемо они сохранили многочисленные архаизмы во всех сегментах языка.

В этой работе автор рассматривает морфологические архаизмы, которые сохранились во всех частях речи в карашевских говорах. Точнее, здесь анализируются:

I. архаичные окончательные морфемы в склонении имён существительных (1.- *ове/-еве* и *-вје* в Именительном падеже множественного числа мужского рода; 2. *-ø* и *-ов* в Родительном и Местном падежах мужского и среднего родов; 3. *-ам* в Дательном и Творительном падежах множественного числа женского и среднего родов; 4. *-и* в Творительном падеже множественного числа мужского и среднего родов; 5. *-а* в Местном падеже женского рода; 6. *-ами* в Дательном и Творительном падежах множественного числа женского рода) и имён прилагательных (различные окончания в Дательном, Творительном и Местном падежах и др.);

II. сохранённые окаменелые формы старой синтетической формы сравнительной степени имён прилагательных и остатки двойственного числа имён числительных;

III. архаичные энклитические формы личных местоимений *нам*, *вам* в Дательном и *ни*, *ви* в Винительном падежах множественного числа;

IV. архаизмы в системе глагола (вспомогательный глагол *лам*, архаичные формы Повелительного и Условного наклонений и др.);

V. сохранённые архаичные формы в несклоняемых частях речи (наречия *дóбри*, *гóри*, *сејдán/сидьна*, предлог *óзли* и др.).

Одновременно, морфологические архаизмы, сохранённые в карашевских говорах, можно сравнивать с теми же или с сходными архаизмами в других сербских или хорватских диалектах, как и в некоторых говорах болгарского и македонского языков, чтобы точнее установить: а) происхождение и б) старину этих говоров на территории сегодняшнего румынского Баната.

Ключевые слова: карашевские говоры, архаизмы, периферийные говоры, Банат, происхождение карашевских говоров.